

GEÇ ORTAÇAĞ EL-CEZİRE BÖLGESİ ŞEHİRLERİNİN FİZİKİ YAPILARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Abdulhalik BAKIR*

Giriş

el-Cezire bölgesi, bir çok faktörle¹ birlikte, Dicle ve Fırat nehirlerinin de sunmuş olduğu verimli ve bereketli topraklara sahip olması nedeniyle, tarihin en eski çağlarından beri insanların topluca yerleşip uygarlıklar meydana getirdiği bir coğrafya haline gelmiştir. Tarihi süreç içerisinde, buraya yerleşen insanların bitmez tükenmez çabaları sonucunda, bugün hala ününü ve canlılığını kaybetmeyen ve hatta yeraltı ve yerüstü kaynakları yüzünden dünyanın birçok ülkesinin ilgisini çeken birçok büyüklü küçüklü şehirler kurulmuştur. Bunlar, bölgenin uzun tarihi boyunca birçok devlet tarafından ele geçirilmiş ve bu esnada önemli yapıları veya kurumları yıkıma uğramış, daha sonra da onarıma tabi tutularak yeniden inşa edilmiştir². el-Cezire bölgesinin ünlü ve tarihsel özelliği olan büyük şehirlerindeki eski devirlerden sağlam veya yıpranmış olarak günümüze kadar gelen mimari eserlere göz atıldığında, anılan olguyu görmek mümkündür. Ancak tarihin tatlı yadigarları olan bu şehirler ve içlerinde barındırdıkları tarihi eserler iyice incelendiğinde, Fizikî yapı itibarıyla inşa ve onarım bakımından geçirmiş oldukları en parlak dönemin, Selçuklularla birlikte, Atabeyler ve Artuklular dönemleri olduğu görülecektir³. İşte biz de bu bildirimizde,

* Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Fen-Edebiyat Fak. Tarih Böl.-BİLECİK

¹ Bu faktörlerden bazılarını şöyle sırlamak mümkündür: Bölgenin tarihi ipek yolu üzerinde bulunması, zengin yer altı ve yerüstü kaynaklara sahip olması ve dinsel özelliği bakımından birçok peygamber ve evliyayı bünyesinde barındırması.

² Nusaybin’de dahil el-Cezîre bölgesi uzun tarihi boyunca, Babilliler, Aramîler (Temanitler), Asurlular, Hititler, Persler, Büyük İskender, Selekiler, Romalılar, Bizanslılar ve Sâsânîler, Müslüman Araplar, Emevîler, Abbasîler, Tolunoğulları, Hamdanîler, Büveyhîler, Fatımîler, Bizanslılar, Selçuklular, Suriye Selçukluları, Anadolu Selçukluları, Artuklular, Harizmliler-Moğollar, Eyyübîler, İlhanlılar, Memlükler, Timurlular, Akkoyunlular, Safevîler, Osmanlılar egemenliği altında kalmıştır. Hayat Erkanal, “Mezopotamya’ya Açılan Kapı: Nusaybin”, *Makalelerle Mardin I Tarih-Coğrafya*, (Haz. İbrahim Özcoşar), İstanbul, 2007, s. 12-13; Salim Cöhce, “İslam Hakimiyeti Dönemine Kadar, Ana Hatlarıyla Nusaybin ve Çevresi”, *Makalelerle Mardin I Tarih-Coğrafya*, (Haz. İbrahim Özcoşar), İstanbul, 2007, s. 81-90; Adnan Çevik, “İlkçağlardan Ortaçağın Sonuna Kadar Midyat ve Yöresi (Tur Abdin)’nin Tarihi Coğrafyası”, *Makalelerle Mardin I Tarih-Coğrafya*, (Haz. İbrahim Özcoşar), İstanbul, 2007, s. 105-130; Ramazan Şeşen, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Cezîre Maddesi, İstanbul, 1993, c. VII, s. 509-511.

³ Anılan dönemlerde bölgedeki mimari eserlerde dahil el-Cezîre’nin bütün yönleriyle ilgili bilgi için bkz. Halife b. Hayât, *Tarihu Halife b. Hayât*, (Çev. Abdulhalik Bakır), Ankara, 2004, s. 171-172; el-İsfahanî, *el-Eğâni*, Beyrut, 1992, c. XIII, s. 89-90; Said ed-Diveci,

özellikle klasik İslam tarih ve coğrafya kaynaklarının sunmuş olduğu bilgiler ışığında, Geç Ortaçağ diyebileceğimiz bir döneme tekabül eden bu devirlerde, el-Cezire bölgesi şehirlerindeki fizikî yapıların bir değerlendirmesini yapmak istiyoruz. Ancak çalışmamızın bir bildiri boyutunda olması hasebiyle söz konusu olan bölgenin bütün şehirlerinin fizikî yapılarını ele almak imkansız olduğundan, onlardan üç tanesini seçmeyi uygun gördük. Bunlar ise Nusaybin, Harran ve Amid (bugünkü Diyarbakır) şehirleridir. Bildirimizin iç başlıklarını şöyle sıralamak mümkündür: Giriş, el-Cezîre Bölgesi Şehirlerinin Fizikî Yapıları (Nusaybin'in fizikî yapısı, Harran'ın fizikî yapısı ve Amid'in (Diyarbakır) fizikî yapısı), Değerlendirme, Sonuç, Bibliyografya.

I. el-Cezîre Bölgesi Şehirlerinin Fizikî Yapıları

A. Nusaybin'in Fizikî Yapısı

el-Makdisî, Nusaybin'i, Musul'dan daha temiz, daha küçük ve daha da geniş bir şehir olarak tanıttıktan sonra, burada çok iyi hamamların, konforlu köşklerin bulunduğunu, çarşısının bir kapıdan diğerine kadar uzandığını, kalesinin taş ve kireçten inşa edildiğini, camisinin ise şehrin ortasında yer aldığını belirtir⁴.

358 (959) yılında Nusaybin'i ziyaret eden İbn Havkal'in şehir hakkındaki açıklamaları ise şöyledir: “Burası el-Cezire bölgesinin en yüce yeri, en güzel şehri idi. Her tarafı meyveler, sular, parklardan meydana gelmekteydi... Aynı zamanda burası büyük bir şehir olup, düzlük bir arazide kurulmuştur; suyunun çıkış kaynağı ise Bâlûsâ olarak adlandırılan bir dağın

Tarihu'l-Mavsil, Musul, 1982, s. 94-96, 204-205; Muhammed Süheyl Takkûş, Tarihu'z-Zenkiyyîn fi'l-Mavsil ve Bilâdi's-Şâm, Beyrut, 1999, s. 34, 59, 69-80, 102, 109-114, 147-158, 217-224, 229-231; Ramazan Şeşen, *Salahaddin'den Baybars'a Eyyubiler-Memlukler (1193-1260)*, İstanbul, 2007, s. 32-33, 45-49, 53-55, 130-133, 137-139, 192-193, Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında İtriyat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşişi*, Ankara, 2000, s. 112; Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi*, Ankara, 2002, s. 138, Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi, Giyim-Kuşam ve Moda*, Ankara, 2005, s. 142-151, 354-357, 416-418; Abdulhalik Bakır, “Geç Ortaçağlarda el-Cezîre Bölgesinin Dokuma ve Madencilik Endüstrisindeki Kapasitesini Yükselten faktörler”, *I. Uluslar arası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri 26-28 Mayıs 2006, İstanbul, 2006*, s. 99-115; Muhammed Dayfallah el-Batâiyine, “Arap Kökenli Hıristiyanlar ve İslam Fetihleri İle Olan İlişkileri”, (Çev. Abdulhalik Bakır), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2008, s. 275, 280, 296, 317, 320, 323-325; Abdulhalik Bakır, *Hız. Ali ve Dönemi*, Ankara, 2004, s. 368-376; Mustafa Demirci, “Abbassiler Devrinde Mezopotamya'nın (Cezire) Sosyal Tarihi: VIII. Yüzyılda Cezire'de Köylü Hareketleri”, *Makalelerle Mardin I Tarihi Coğrafya*, (Haz. İbrahim Özcoşar), İstanbul, 2007, s. 243-256.

⁴ el-Makdisî, *Ahsenü't-Takâsîm fi Ma'rifeti'l-Akâlîm*, Leiden, 1904, s. 140.

yamaçlarındadır. Burası ise şehrin en temiz yeridir; suyu buradan bostanlarına, tarlalarına uzanır ve birçok evlerine girer, böylece köşklerinde bulunan havuzları doldurur...”⁵.

Daha sonra İbn Cübeyr şehri ziyaret eder ve buranın fizikî yapısıyla ilgili şu satırlara yer verir: “Nusaybin eski olmakla meşhur, dışı genç, iç kısmı ise yaşlı, güzel manzaralı, ne büyük ne de küçük yani orta büyüklükte olan ayrıca önünde ve arkasında gözün görebildiği kadar yeşil bir düz ovanın uzandığı tarihi bir şehirdir. Cenâbı Allah, Nusaybin ovasının dört bir yanını devamlı sulayacak olan su kanalları akıttırmıştır. Şehrin etrafını ise sağ ve sol taraftan iç içe birbirine girmiş olan meyvesi olgun ağaçlar sarmaktadır. Şehrin ortasında da bileziklerin bükümü gibi kıvrılarak dilediği biçimde başboş akan bir nehir var. Bahçeler ise nehrin iki yakasına dizilmiş olup, dallanan ve budaklanan gölgesini onun üzerine yaymaktadır... Şehrin iç kısmı ise onu mahveden karmaşık bir çöl konumundadır. Dolayısıyla gözlerin ona bakma isteği yoktur. Zira, gözler, orada bakabileceği ne güzel bir saha ne de temiz havalı geniş bir alan bulabilir. Nusaybin’e akan bu nehir, kaynağı şehre yakın olan bir dağdaki pınar gözesinden çıkmaktadır. Oradan çıkan su, şehrin yerleşim birimlerini ve geniş düz arazilerini yararak Nusaybin’in bir bölümünün ara yerlerine sokulan bir dizi sulama kanallarına ayrılıyor. Dolayısıyla şehrin caddelerine dağılarak binaların bazılarının içine kadar giriyor. Hatta büyük mübarek camisine dek ulaşıyor. Bu gelen kaynak suyundan, camiinin avlusunu yarıp geçen ve iki sarnıç havuza dökülen bir içme yeri oluşmaktadır. Sarnıçlardan bir tanesi avlunun tam ortasında diğeri ise camiinin doğu kapısı yanındadır. İşte böylece sarnıçlara dökülen bu su caminin etrafındaki iki çeşmeye taşıp akmaktadır. Ayrıca adı geçen nehrin üzerinde, şehrin Kible kapısına bitişen bir köprü var ki, sert kaya taşından yapılmıştır. Bununla beraber bir hastane ile iki tane de medrese var. Şehrin yöneticisi ise Musul’un sahibi olan İzzeddin’in kardeşi Muinuddin’dır. Her ikisi de Atabeğin oğludur.”⁶.

Yakut el-Hamevî de Nusaybin’in fizikî yapısıyla ilgili bilgi sunmuş ve şöyle demiştir: “Musul’dan Şam’a giden ticaret kervanlarının yolu üzerinde bulunan el-Cezîre bölgesinde mamur bir şehirdir. Burada ve buranın köylerinde kırk bin bostan vardır. Sincar⁷’la arasında dokuz fersahlık,

⁵ Bkz. İbn Havkal, *Suretü'l-Arz*, Leiden, 1967, s. 210-213.

⁶ Mehmet Öztekin, *İbn Cübeyr Seyahatnamesi (Tercüme ve Tahlil)*, (Basılmamış Yüksek Lisan Tezi), Elazığ, 2001, s. 244-245.

⁷ Bugün Irak’ın kuzeyinde Musul’a bağlı bir kaza olan Sincâr’ın, çok eski bir geçmişi bulunmaktadır. M. ilk yüzyıllarda Romalılar tarafından yönetilen şehir, uzun süre Bizans’la Sasaniler arasındaki savaşlarda yıkıma uğradı. Ancak o dönemlerde zaman zaman da bağımsız kaldı ve burada hüküm süren hükümdarlar adına parlar basıldı. M. X. Yüzyılda

burayla Musul arasında altı günlük ve burayla Düneysir⁸ arasında ise on günlük bir mesafe bulunmaktadır. Şehrin etrafında, Bizanslılarca yapılmış ve ele geçirildiği sırada kral Anuşirvan tarafından tamamlanmış olan bir sur vardır... Nusaybin şehri aynı zamanda bostanlarının ve sularının bolluğu sebebiyle hastalık üreten bir şehirdir...”⁹.

el-Kazvinî ise Nusaybin’i şu satırlarla tanıtır: “el-Cezîre bölgesinde, Sincâr’ın yakınında mamur bir şehirdir. Buranın bol suları, ağaçları ve bostanları vardır. Burası aynı zamanda bir surla çevrilmiş olup bir hendeğe sahiptir. Anlatıldığına göre buranın ve köylerinin kırk bin bostanı vardır. Dış kısmı gayet temiz, iç kısmı ise dışının tam tersi görüntüsündedir”¹⁰.

Şeyhü’r-Rebve, Nusaybin’i şöyle tanıtmaktadır: “Burası, el-Hirmâs¹¹ olarak adlandırılan ve Tur Abidin¹², den çıkıp da Habur¹³ nehrine dökülen nehrin ikiye böldüğü kasabadır.”¹⁴.

buranın taştan bir suru vardı ve çevresi gelişmiş durumda olup, bol miktarda gelire sahipti. el-Makdisî, buranın becerikli ayakkabıcılarını, turunçlarını, narenciye bahçelerini ve bol miktardaki hurma ağaçlarını övmekte, camisinin şehrin ortasında yer aldığını belirtmektedir. İslam dönemi rivayetlerinin belirttiğine gör, Tufan esnasında Hz. Nuh’un gemisinin Sincâr dağına deşmiş, daha sonra da Dicle’nin doğusunda yer alan Cûdi dağına inmiştir. Yakut el-Hamevî, Selçuklu sultanlarından Sencer’in, Sincâr şehrinde doğduğunu kaydetmektedir. XIII. yüzyıl coğrafyacılarından el-Kazvinî ise, buranın hamamlarının çok meşhur olduğunu ve bu hamamların zeminlerinin mozaikle, tavanlarının ise renkli camlarla döşendiğini yazmaktadır. XIV. Yüzyılda buradan geçen İbn Batuta, şehrin şaşalı camii mescidini tanıtır. Son olarak el-Müstevfi, taştan yapılmış anılan şehir surunun 32000 adım olduğunu, devlerine ise dağ göğsünde bulunan merdivenlerle çıkıldığını, ayrıca burada bol miktarda üzüm, zeytin ağaçları ve sumak ağaçları bulunduğunu anlatmaktadır. Bkz. Guy Le Strange, *Büldânu’l-Hilâfeti’s-Şarkıyye*, (Çev. Beşir Fransis-Gorgis Avvâd), Beyrut, 1985, s. 128.

⁸ Mardin’den birkaç fersah uzaklıkta bir şehir olan Düneysir’in (bugünkü Koçhisar), XIII yüzyılda büyük çarşıları vardı. Yakut, XII. yüzyılın sonlarına denk gelen gençlik yıllarında burayı ziyaret etmiş ve bir köy olarak tanıtmıştır. Ancak 1184 yılında şehri ziyaret eden İbn Cübeyr, buranın sursuz ve dolayısıyla da ticaret kervanları için tehlikeli bir şehir olduğunu, dışında ise, yeni inşa edilmiş bir medrese ve hamamlar bulunduğunu belirtmektedir. Bkz. Aynı eser, s. 126.

⁹ Yakut el-Hamevî, *Mu’cemu’l-Büldân*, (Thk.Ferid Abdulaziz el-Cündî, Beyrut, (Trz.), c. V, s. 233.

¹⁰ Bkz. el-Kazvinî, *Asâru’l-Bilâd ve Ahbâru’l-İbâd*, Beyrut, 1998, s. 467.

¹¹ Nusaybin’de bir nehir olup, şehirden altı fersah uzaklıktaki taş ve kurşunla kaplanmış bir gözeden çıkmaktadır. Anlatılanlara göre, buradan şehre doğru az miktarda su akmaktadır; zira Bizanslılar şehir su altında kalmasın diye burayı taş ve kurşunla kapatmışlardır. Abbâsî halifesi el-Mütevekkil Nusaybin’e girdikten sonra, buraya uğramış ve kapalı kısmın biraz açılmasını sağlamış, ancak sular aşırı derecede fişkırmaya başlayınca, yeniden eskisi gibi taş ve kurşunla kapatılmasını emretmiştir. Yakut el-Hamevî’nin yaşadığı dönemde, anılan göze şehrin yukarı kısımlarında bulunuyordu, buranın su fazlası ise, önce Habur, sonra es-Sersâr, daha sonra da Dicle nehrine dökülmekteydi. Bkz. Yakut el-Hamevî, c. V, s. 459.

1184 yılında Nusaybin'i ziyaret eden İbn Batuta ise şehrin fizikî yapısıyla ilgili olarak şunları yazmaktadır: "... Burası orta ölçekli eski bir şehir olup, büyük kısmı yıkılmış durumdadır. Şehir, düz bir ovada yer almakta ve burada akan sular ve şehri çepeçevre sarmış olan bostanlar, düzenli ağaçlar ve bol miktarda meyveler bulunmaktadır... Şehri bir surun sardığı gibi bir nehir sarmaktadır; bu nehrin kaynağı ise onun yakınındaki bir dağdaki gözelerdir. Sonra anılan nehir çeşitli kollara ayrılarak buranın bostanlarına yayılır; bu kollardan bir tanesi de şehre girerek caddelerini ve evlerini dolaşır, daha sonra da buradaki ulu camiinin avlusundan geçer veya birinin avlunun ortasında, diğerinin ise bu şehrin doğu kapısının yanında bulunan iki sarnıca dökülür. Bu şehirde ayrıca bir hastane ve iki medrese bulunmaktadır..."¹⁵.

el-Müstevfi ise Nusaybin'in fizikî yapısıyla ilgili olarak sadece surunun uzunluğunun 6500 adım olduğunu zikretmekle yetinmiştir¹⁶.

B. Harran'ın Fizikî Yapısı

el-Makdisî, Harran¹⁷'in, temiz bir şehir, camisinin ise yeni ve renkli olduğunu, şehir etrafını yapısının güzelliği yönünden tıpkı İlyâ¹⁸ şehrinin

¹² Nusaybin'deki bir dağ içinde yer alan ve aynı zamanda Cûdi dağına bitişik durumda olan bir kasabadır. Bakz. Yakut el-Hamevî, c. IV, s. 55.

¹³ el-Cezîre bölgesindeki Ra'su Ayn şehri ile Fırat nehri arasında yer alan büyük bir nehirdir. Bu nehrin suları, Ra'su Ayn şehrinde bulunan gözelerden fişkırarak sularla el-Hirmâs nehrinin arta kalan sularından meydana gelmektedir. Büyük bir nehir haline geldikten sonra bulunduğu bölgelerin su ihtiyacını karşılar, sonra da Karkisiyâ' şehrine ulaşır ve orada Fırat nehrine dökülür. Bkz. Yakut el-Hamevî, c. II, s. 382.

¹⁴ Şeyhu'-Rebve, *Nuhbetü'd-Dehr fi Acâibi'l-Berr ve'l-Bahr*, Beyrut, 1988, s. 256.

¹⁵ İbn Batuta, *Rihletü İbn Batuta el-Müsemmât Tühfetü'n-Nüzâr fi Garâibi'l-Amsâr ve Acâibi'l-Esfâr*, Kahire, 1938, c. I/1, s. 149-150.

¹⁶ Guy Le Strange, s. 124-125. Nusaybin'in fizikî yapısı dışında kalan diğer yönleri hakkında bilgi için bkz. Chiristopher Martin, "The Battle of Dara July AD 530", *I. Uluslar arası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri 26-28 Mayıs 2006, İstanbul, 2006*, s. 143-144, 148; Claude Cahen, "İzzeddin b.Şeddad'a göre XIII. Asır Ortalarında Cezire", (Çev. Neşet Çağatay), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. IV., TTK Basımevi, Ankara, 1953, s. 95; G. C. Merriam, *Webster's new Geographical Dictionary*, "Nusaybin", Merriam Company, Massachusetts, p. 873; Turhan Kaçar, "Mezopotamya'da Roma-Sâsânî Çatışmaları: Nusaybin'in Düşüşü", *I. Uluslar arası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri 26-28 Mayıs 2006, İstanbul, 2006*, s. 131-137; Adnan Çevik, "Ortaçağ İslam Coğrafyacılarına Göre Nusaybin", *Makalelerle Mardin I Tarih-Coğrafya*, (Haz. İbrahim Özcoşar), İstanbul, 2007, s. 141-155.

¹⁷ Çivi yazılı kaynaklarda Harana, Harran şekillerinde görülen bu ad, Akadca'da "yol, yola çıkma ve kervan" anlamlarını taşıyan "harranu" kelimesine dayanır. Tevrat'ta Hârân biçiminde geçer. Şehir, el-Cezîre olarak adlandırılan Yukarı Mezopotamya'nın Diyâr-ı Mudar bölgesinde, Şanlıurfa'nın 45 km. kadar güneydoğusunda yer almaktadır. Şehir Hz. Ömer

suru gibi, bir surun çevrelediğini ve burada nereden geldiği tespit edilemeyen bir su kanalının bulunduğunu belirtmektedir¹⁹.

Harran'ın fizikî yapısı hakkındaki en geniş bilgiyi İbn Cübeyr'den öğreniyoruz. Bu Endülüslü seyyah, Harran'ı şöyle tanıtmaktadır: "... Ayrıca bu mezkur belde Harran'ın, çok sayıda tanzim edilmiş kalabalık pazarları var ki, ilginç bir düzene göre sıralanmış olup, tamamı ahşap ile çatıya dek yükseltilerek üstten kapatılmıştı. Bu şehrin halkı sürekli uzun gölgeden ayrılmazlardı. Örneğin, sen şehre girerken, sanki büyük sokakları bulunan bir evin ortasından giderek diğer taraftan çıkıyor muşun gibi sanırsın. Her kavşağın bulunduğu yere, pazara giden dört adet sokak yolu yapılmıştır. Ayrıca bu sokakların kesiştiği merkez noktaya da sanki büyük bir gözetleme kulesi gibi beyaz bir mermerden yapılmış olan yüksek bir dev kubbe dikilmişti. Şehrin saygın camii ise pazara bitişik durumdadır. Yalnız bu cami restore edilip yenilenecek gayet güzel bir şekilde getirilen eski bir tarihî yapıdadır... Bu caminin yapısının güzelliği ile birlikte, ona bitişik durumda olan dükkanlarının da son derece güzel olan tertip ve düzeninden dolayı ortaya çıkan şahane görüntüye tanık olduk ki, onun gibi böylesine planlı bir dizgi dekoru büyük şehirlerde dahi az bulunur. Bu şehrin bir medresesi ve bir tane de hastanesi var. Yalnız Harran büyük bir şehirdir. Şehrin surları gayet sağlam bir şekilde birbirini üzerine kenetlenerek dizilmiş olan yontulmuş mermer taşlardan yapılmış olup, son derece güçlüdür. Bu saygın caminin yapısı da aynı şekildedir. Şehrin doğu tarafındaki geniş bir boş alanda ise şehirden bağımsız olarak o ikisinin (şehir ile onu kuşatan sur) arasında çok sağlam bir kalesi bulunmaktadır. Bu kale, aynı şekilde şehir surunun da dışında kalarak, iki yakasına örülen taşlarla yukarıya doğru dikilmiş durumda olup, şehrin etrafını çevreleyen büyük dev bir çukurda yer almaktadır. Böylece, anılan kale, gayet güçlü ve dayanıklı bir konuma getirilmiştir. Kalenin suru ise çok güvenilir sağlamlıktadır. Aynı şekilde yatağı doğu yönünde olan bu şehrin küçük bir ırmağı da vardı ki, o da şehrin suru ile mezarlığı arasında kalmaktadır. Bu küçük ırmak, şehirden biraz uzaktaki bir gözeden çıkıyordu..."²⁰.

döneminde İyâz b. Ganm tarafından fethedildi (640) ve buradaki putperestlere ait Sin tapınağı camiye çevrildi. Burası sırasıyla Emevîler, Abbasîler, Hamdânîler, Nümevîler, Selçuklular, tabekler, Eyyübîler, Anadolu Selçukluları, Moğollar, Memlükler, İlhanlılar, Timurular, Döğerler, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Osmanlılar tarafından idare edildi. Bkz. Ramazan Şeşen, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Harran Maddesi, İstanbul, 1997, c. XVI, s. 237-239.

¹⁸ Yakut el-Hamevî, el-Makdisî'ye dayanarak Kudüs şehrinin diğer adı olduğunu belirtmektedir. Bkz. Aynı eser, s. 134, dipnot no. 4.

¹⁹ el-Makdisî, s. 141.

²⁰ Bkz. Mehmet Öztekin, s. 252-254.

Yakut el-Hamevî, Harran'la ilgili olarak şunları aktarmaktadır: “Ekûr adasında (el-Cezîre bölgesi), büyük ve meşhur bir şehirdir. O aynı zamanda Diyar-ı Mudar bölgesinin de bir kasabasıdır. Onunla, er-Ruhâ (Urfa) arasında bir günlük, onunla er-Rakka²¹ arasında ise iki günlük bir mesafe vardır. Aslın bu şehir Musul, Şam ve Anadolu yolu üzerindedir...”²².

Şeyhu'r-Rebve, Harran'ı şu satırlarla tanıtmaktadır: “Burada (el-Cezire bölgesi), el-Henâ ve el-Merâ bulunur, bu ikisi ise kıyılarında binaları birbirine dolaşmış köyler yer alır. Burası dünyanın en nezih toprak parçasıdır; kasabası ise Harran olmuştur... Harran'ın 'el-Cülâbî'²³ olarak adlandırılan bir nehri vardır.”²⁴.

²¹ Diyar-ı Mudar'ın en önemli şehirlerindedir. Şehir, kuzeyden Fırat'a doğru akan el-Belîh nehrinin üzerinde yer alır. Aslında burası, eski Yunan şehri Nicephorium olarak bilinen Callinicus'un toprakları üzerinde kurulmuştur. er-Rakka, aynı adı taşıyan diğerlerinden ayırt etmek için “er-Rakkatü's-Sevdâ” (Kara Rakka) olarak adlandırılmıştır. Halifelik, H. II. (M. VIII.) yüzyılda Abbas oğullarına geçtiği esnada, er-Rakka iki nehir (Dicle ve Fırat) arasındaki en önemli şehirlerden biriydi ve Şam topraklarına hakim bir durumdaydı. Bu stratejik konumundan dolayı, Abbâsî halifesi el-Mansûr 155 (722) yılında buradan üç yüz arşın uzaklıkta el-Râfika denilen bir şehir kurdu ve yeni devletin taraftarları olan Horasanlılardan bir ordu kurarak buraya yerleştirdi. Bir rivayete er-Râfika şehri Bağdat gibi yuvarlak bir biçimde inşa edilmiştir. Sonra Harun er-Reşîd buraya saraylar yaptırdı; bunlardan biri de es-Selâm sarayı idi. Bu halife, Bağdat'ta sıcaklar yükseldiğinde, er-Rakka veya er-Râfika'da ikamet ederdi. Ancak bir süre sonra eski er-Rakka yıkılmaya yüz tuttu ve yerine burayla er-Râfika arasındaki açık alanda yeni binalar yapılmaya başlandı. Böylece er-Rakka adı er-Râfika adının önüne geçti; ikincisi ise zamanla esas şehrin bir bölgesi haline geldi ve ismi ortadan kalktı. Ancak İbn Havkal, X. Yüzyılda, er-Rakka ve er-Râfika şehirlerini zikrederek bu her iki şehrin birbirine yapışık gibi olduğunu ve her birinde de birer camii bulunduğunu kaydetmektedir. el-Makdisî ise, özellikle er-Rakka'yı kastederek buranın Diyar-ı Mudar'ın bir kasabası olup, iki kapısı bulunan bir kaleye, güzel çarşılara, bol sayıda köylere, bostanlara ve gelirlere sahip ve aynı zamanda da kaliteli sabun ve zeytin kaynağı olduğunu, şehir camisinin el-Bezzâzin semtinde yer aldığını ve burada güzel hamamlar bulunduğunu belirtmektedir. Aynı yazar diğer bir yerde de, “er-Rakka'daki her büyük evde bir kanepeler vardır. şehrin yakınında, er-Rakka el-Muhtarika (Yakılmış er-Rakka) olarak adlandırılan eski bir şehir harabeleri yer almaktadır.” şeklinde bilgi vermektedir. Bkz. Guy Le Strange, s. 132-133.

²² Bkz. Yakut el-Hamevî, c. II, s. 271.

²³ el-Cezire bölgesindeki Harran şehrinde bir nehir olup, oradaki Cüllâb olarak adlandırılan bir köye nispet edilerek bu adı almıştır. Bu nehir, Cüllâb köyünden dört mil uzaklıkta yer alan ve Deb denilen bir köyden çıkarak er-Rakka'daki el-Belîh nehrine dökülür. Bu olay ancak kış aylarında meydana gelir, yaz aylarında ise suyu az olduğundan ekilen arazilere yetmemektedir. el-Cehşiyârî'den gelen bir rivayete göre, İsmail b. Sabîh el-Kâtib, Harun er-Reşîd zamanında, Harranlıların içme suyunu sağlamak amacıyla Cüllâb denilen bir kanal kazdırmıştır. Bu kanalla Harran arasında ise on mil mesafe bulunmaktaydı. Bkz. Yakut el-Hamevî, c. II, s. 173.

²⁴ Şeyhu'r-Rebve, s. 256.

“el-Müstevfî onun (İbn Cübeyr’in) vermiş olduğu bilgiye ek olarak şehirdeki surun çemberinin 1350 adım olduğunu ve güneyinden üç fersah uzaklıkta İbrahim’in mezarı ve etrafında sayılmayacak miktarda nehirlerin suladığı araziler bulunduğunu belirtir.”²⁵.

C. Amid’in (Diyarbakır) Fizikî Yapısı

Geç Ortaçağ coğrafyacılardan İbn Havkal, Amid’i (Diyarbakır)²⁶ tanıtırken, onun Dicle’nin batısında yer alan bir dağ üzerinde, yaklaşık elli insan boyu kadar yükseklikte bulunduğunu, ayrıca etrafında değirmen taşlarının da imal edildiği taşlarından inşa edilmiş siyah bir sura sahip olduğunu anlatır. Anılan coğrafyacı, ayrıca surun aşırı siyahlığından dolayı ona “Meymûn” adı verildiğini ve buradaki taşların, dünyanın hiçbir yerinde eşine rastlanmadığını, değirmen taşı biçiminde kullanılanlarının ise Irak’ta elli dinar veya bulun altında ve hatta bazen üstünde bir meblağa alıcı bulunduğunu, Amid camisinin de aynı taşlardan inşa edildiğini, fakat bu caminin hacim, uzunluk ve genişlik açısından Ahlat camiinden daha küçük olduğunu kaydeder²⁷.

el-Makdisî, Amid’in, Antakya gibi ilginç bir yapıya ve kapılara, şehirle kale arasında sert siyah taşlarla yapılmış bir alana ve kürsüye benzeyen bir sura sahip olduğunu, evlerinin temellerinin aynı taştan yapıldığını, ayrıca Dicle’nin batısında yer alan pınarları bulunduğunu belirtir. Aynı coğrafyacı, Camiinin şehrin tam ortasında inşa edildiğini, şehrin Su, Dağ, Rum, Tell (Tepe) ve Enes adını taşıyan beş kapıya sahip bulunduğunu, ancak sonuncu kapının diğerlerine oranla küçük olduğunu, bu özelliğinden dolayı da savaş esnasında ona daha fazla ihtiyaç duyulduğunu, kalenin bir kısmının dağ üzerinde yer aldığını anlatır²⁸.

Nasır-ı Hüsrev de, Amid’in fizikî yapısı hakkında değerli bilgiler sunmuştur. Bu seyyah, şehrin, yekpare bir kayanın üzerinde kurulduğunu,

²⁵ Guy Le Strange, s. 134. Harran’ın mimari eserleri ve diğer yönleri için bkz. Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, Ankara, 1993, s. 3-32, 39-44, 47-77, 83-113; Kâzım Sarıkavak, *Dişünce Tarihinde Urfa ve Harran*, Ankara, 1997, s. 21-136; Necatî Avcı, *Harran ve Bilginleri*, Ankara, 2007, s. 15-138.

²⁶ Şehrin Eski ve Ortaçağdaki siyasî, ekonomik, sosyal ve kültürel yapısı ve bugünkü durumu hakkında bilgi için bkz. Nejat Göyünç, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Diyarbakır Maddesi, İstanbul, 1994, c. IX, s. 464-466.

²⁷ Bkz. Abdulhalik Bakır, *Klasik İslam Kaynaklarında Amid (Diyarbakır) İle İlgili Bazı Kayıtlar ve Bu Kayıtların Değerlendirilmesi*, T. C. Diyarbakır Valiliği 1. Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu 20-22 Mayıs 2004 *Bildiriler*, Diyarbakır, 2004, s. 840.

²⁸ Aynı eser, s. 841.

uzunluğunun ve genişliğinin ikişer bin adım olduğunu, çevresini kara taştan bir kale duvarının çepeçevre sardığını, kalenin yüz batmandan bin batmana, hatta daha da ağır taşların kesilerek kireç ve harç kullanılmaksızın birbiri üzerine istif etmek suretiyle yapıldığını anlatır. Aynı seyyaha göre, hisarın yüksekliği yirmi, eni ise on kulaçtı, aynı zamanda her yüz arşında yarım dairese seksen arşın gelen bir burç vardı ve mazgalı da aynı taştandı. Şehrin içinden kalenin üstüne çıkmak için bir çok yerlerde taş merdivenler vardı. Her burcun üstünde bir vuruşma yeri bulunuyordu. Şehrin dört yanında dünyanın dört yönüne açılmış dört kapısı vardı ve kapıların hiç birinde tahta yoktu, aksine bunların hepsi demirden yapılmıştı. Bu kapılar, Dicle, Rum, Ermen ve Tell (Tepe) olarak adlandırılmaktaydı. Surun dışında bir sur daha vardı ve o da aynı taştan inşa edilmişti, yüksekliği on arşın kadardı. Bütün kale bedenlerinin üzerinde mazgallar bulunuyordu, ayrıca her mazgalın içinde tamamıyla silahlı bir adamın geçebileceği, durabileceği, kolayca savaşılabileceği bir geçit yer alıyordu. Bu dış kalenin de iç kalenin kapılarına karşı demir kapıları vardı. İlk kale kapısından girildiğinde ikinci kale kapısına varabilmek için bir süre iki kale arasındaki aralıktan geçmek gerekirdi. Bu yolun genişliği ise on beş arşındı. Şehirde yer alan Ulu camii de kara taşla kullanılarak çok düzgün ve çok sağlam bir biçimde yapılmıştır. Buranın her direği yekpare taştan meydana geldiği gibi, direklerin üstüne, hepsi taştan olmak üzere kemerler yapılmıştır. Kemerlerin üstünde de öbür direklerden kısa direkler, o büyük kemerlerin üstünde yine bir sıra küçük kemerler vardır. Mescidin bütün damları kubbelerle örtülmüş, her tarafı oyma işleriyle, nakışlarla süslenmiş, boyanmıştır. Mescidin ortasında büyük bir taş, o taşın üstüne de bir adam boyu yüksekliğinde, çevresi iki arşın gelen pek büyük yuvarlak taştan bir havuz yerleştirilmiştir. Havuzun ortasında pirinç bir lüle bulunmakta ve oradaki fiskiyeden berrak su fışkırmaktadır. Cami de bir de güzel bir abdest yeri bulunmaktadır. Bütün binalar ise kara taştan yapılmıştır. Mescidin yakınlarında taştan yapılmış bir kilise bulunmakta ve bu binanın zemini nakışlı mermerle kaplanmış durumdadır. Ayrıca kilisede ibadet edilen kubbeli bir mekanda kafes biçiminde bir demir kapı bulunmaktadır²⁹.

Geç Ortaçağ coğrafyacılarından el-İdrisî, Yakut el-Hamevî ve el-Kazvinî de, bir nebze de olsa, Amid'in fizikî yapısıyla ilgili bilgiler sunmuşlardır. Onlar ise, burayı, Dicle'nin üzerinde, siyah taşlarla yapılmış, kaynakları, su kuyuları, verimli toprakları, değirmenleri, ağaçları, bostanları,

²⁹ Aynı eser, s. 841-842. Ayrıca bkz. Cem Zorlu, İlk Müslüman Coğrafyacılarına Göre "Diyarbakır", T. C. Diyarbakır Valiliği 1. Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu 20-22 Mayıs 2004 *Bildiriler*, Diyarbakır, 2004, s. 555-558.

meşhur meyveleri, ekinleri bulunan eski ve sağlam bir şehir olarak tanıtmaktadırlar³⁰.

II. Değerlendirme

Evrende ve özellikle de dünyamızda bütün varlıkların (canlı ve cansız) fiziksel yapı ve pozisyonlarının önemli ve ilgi çekici olduğu bilinmektedir. Bütün yaratıkların yaratıcısı Allah, evrendeki her şeyi bir düzen ve güzellik çerçevesinde tasarlamış ve yaratmıştır. Bu noktadan hareketle insanoğlu da doğası gereği, yaşamını ilgilendiren ve yaşarken ihtiyaçlarını karşılayan bütün biçimlendirmelerde bitmeyen tükenmeyen bir çabayla bir düzen, estetik ve güzellik aramıştır. İşte yeryüzünde uygarlıkların beşiği durumunda olan büyüklü ve küçüklü yerleşim merkezleri veya şehirler de, uzun soluklu çetin çabalar ve yoğun çalışmalar sonucunda anılan hedefleri gerçekleştirmek için meydana gelmiştir. Yani kısacası şehirlerin ortaya çıkması ve zaman içerisinde gelişip olgunlaşması, her şeyden önce bir ihtiyaç ve bir düzen arayışı sonucunda gerçekleşmiştir.

Orta Doğu'daki şehirlerin bir kısmı Eskiçağ ve Erken Ortaçağda, diğer bir kısmı da Ortaçağda Müslümanlar tarafından kurulmuştur. Bilindiği gibi bu çalışma çerçevesinde ele aldığımız Nusaybin, Harran ve Amid (Diyarbakır) şehirleri ise, İslam fetihlerinden çok önce inşa edilmişlerdir; dolayısıyla da bu şehirler, araştırma dönemimiz olan Geç Ortaçağlara gelinceye kadar birçok yıkım ve onarım geçirmişlerdir. Ancak biz bu şehirlerin fiziksel yapılarını, Geç Ortaçağ tarih, coğrafya ve seyahatname yazarlarının sunmuş oldukları bilgiler ışığında değerlendirmeye tabi tutacağımızdan, anılan dönemden önceki durumları hakkında herhangi bir yorumda bulunmayı uygun görmüyoruz.

Coğrafyacılarımızın Nusaybin, Harran ve Amid (Diyarbakır) ile ilgili sunmuş oldukları bilgilerin, değişik zamanlara ait izlenimlerden ibaret

³⁰ Aynı eser, s. 842. Amid'in fizikî yapısı dışındaki diğer yönleri için bkz. İbnu'l-Fakîh, *Muhtasar Kitâbu'l-Buldân*, Leiden, 1302, s. 133; el-Vâkîdî, *Fütûhu's-Şâm*, Beyrut, (Trz.), c. II, s. 154-155; İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, (Çev. Murat Ağarı), İstanbul, 2008, s. 84; İbnu'l-Belhî, "Farsname," (Çev. Abdulhalik Bakır-Ahmet Altungök), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2008, s. 81; el-Bekrî, *Mu'cem mâ İsta'cem min Esmâi'l-Bilâd ve'l-Mevâzi'*, (Thk. Mustafa es-Sakkâ), Beyrut, 1983, c. I/1, 93; Muhammed Said Rîdâ, "el-A'lâku'l-Hafîre (Kısmu'l-Cezîre) Adlı Eserin Yazımında İbn Şeddâd", (Çev. Abdulhalik Bakır), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler II*, Ankara, 2008, s. 383-384, 386, 392, 394, 396, 409-411, 419; Georg Ostogorsky, *Bizans Devleti Tarihi* (Çev. Fikret İşıltan), Ankara, 1999, s. 41-42; Donald R. Hill, "İlerlemiş Arap Teknolojisi ve Avrupa Mekanik Mühendisliğindeki Etkisi", (Çev. Abdulhalik Bakır-Pınar Ülgen), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler II*, Ankara, 2008, s. 802.

olması hasebiyle hem benzerlikler hem de farklılıklar taşıması doğal karşılanmalıdır. Seyyah ve coğrafyacılarımızın birer medeniyet ve kültür merkezi olan şehirlerimizi tanıtırken, kendi dünya görüşleri, hayat felsefeleri, duygusal bakışları, siyasî, dinî, iktisadî, sosyal ve hatta kültürel eğilimleri ışığında sunum ve değerlendirmeler yaptıkları gözlenmektedir. Bunu, coğrafyacılarımızın anılan şehirlerdeki konumuz dışında kalan diğer alanlarla ilgili sunmuş oldukları bilgiler yanında, araştırma konumuz olan fizikî yapılar hakkında verdikleri bilgilerden de anlamak mümkündür. Örneğin, coğrafyacılarımızdan birisi, Nusaybin'i küçük, diğeri ne küçük ne de büyük, öbürüsü ise büyük bir şehir olarak tanıtmıştır. Bu çelikli ifadeler coğrafyacıların seyahat ettiği dönem farklılıklarından kaynaklandığı gibi - çeşitli devirlerde şehirler tahribata maruz kalarak küçülebilmekte veya bayındırlık ve refah çalışmaları sonucunda büyüebilmektedir- göz ayarı bir tespitin sonucunda ortaya çıktığı da muhtemeldir. Öte yandan dindar ve mutasavvıf bir kişiliğe sahip olan veya dinsel bir amaçla (hac yapmak için kutsal toprakları ziyaret etmek) seyahat yapan coğrafyacıardan İbn Cübeyr, Nasır-ı Hüsrev ve İbn Battuta dinsel görüşleri etkisinde diğer coğrafyacılarla kıyasla şehir camileri hakkında çok detaylı bilgiler sunmuşlardır.

Coğrafyacılarımızın şehirlerimiz ile ilgili sunmuş oldukları bilgilerden, fizikî yapıyla ilgili bazı öğelerin çok detaylı anlatılması yanında bir şehirde bulunması gereken bazı önemli öğelerin ya bir satırlık bilgiyle geçirildiği ya da çeşitli sebeplerden dolayı hiç gündeme getirilmediği anlaşılmaktadır. Söz gelimi, anılan üç şehrimizde bulunan hükümet konağı da dahil, hiçbir güvenlik ve asayiş kurumu hakkında bilgilere rastlanmamaktadır. Aynı şekilde Nasır-ı Hüsrev ve İbn Havkal dışında hiçbir coğrafyacı anılan şehirlerdeki kilise, manastır ve havralar hakkında bilgi sunmamışlardır. Bunu, el-Makdisî'nin, Nusaybin'i tanıtırken sunmuş olduğu bilgi dışında, şehirlerin önemli sosyo-ekonomik, kültürel ve sağlık kurumları olan hamamlar için de söylemek mümkündür.

Seyyah ve coğrafyacılar tarafından anılan şehirlerdeki görsel yapılar kapsamında en fazla üstünde durulan veya detaylı bir şekilde anlatılan öğeleri şöyle sıralamak mümkündür: Şehir surları, kapıları ve kaleleri, şehir çarşısı, pazar ve dükkanları, şehirlerin su kaynakları, nehirleri, sulama kanalları, havuz ve sarnıçları, şehir bostanları, tarlaları, bahçeleri ve parkları, şehir camileri, mescitleri, kilise ve manastırları şehir binaları, köşkleri, sokakları, caddeleri, köprüleri, hamamları, hastaneleri, medreseleri ve mezarlıkları.

Coğrafyacılarımızın fizikî yapılar hakkında sunmuş oldukları bilgi ve izlenimler ışığında, Geç Ortaçağ dönemi çerçevesinde el-Cezîre bölgesi

şehirlerinden Nusaybin, Harran ve Amid arasında yaşam ve uygarlık seviyesi, refah ve zenginlik ve ölçüsü ve sosyo-kültürel etkinlikler yönünden bir karşılaştırma yapmak gerekirse, Birincinin yani Nusaybin'in, diğerlerinden daha büyük ve gelişmiş olduğunu söyleyebiliriz³¹. Ancak coğrafyacılarımızın bu şehirlerle ilgili sunmuş oldukları fizikî yapılar dışındaki diğer bilgilerden, Nusaybin ile Amid'in çevre ve insan sağlığı yönünden, pek de yaşamaya elverişli olmadıkları anlaşılmaktadır. Zira Nusaybin için, el-Makdisî, "buranın akreplerinden Allah'a sığınırız."³², İbn Cübeyr, "şehrin iç kısmı ise onu mahveden karmaşık bir çöl konumundadır. Dolayısıyla gözlerin ona bakma isteği yoktur. Zira, gözler, orada bakabileceği ne güzel bir saha ne de temiz havalı geniş bir alan bulabilir."³³, Yakut el-Hamevî, "Nusaybin şehri aynı zamanda bostanlarının ve sularının bolluğu sebebiyle hastalık üreten bir şehirdir..."³⁴, el-Kazvinî, "Suyunun ve ağaçlarının çokluğu nedeniyle hastalık yaratan bir havaya sahiptir ve aynı zamanda özellikle yabancılar için zararlı bir yerdir. Bu nedenle de okları çok az miktarda yabancılar dokunmamaktadır. Rivayet edilir ki, bir tüccar Nusaybin'e girmek istemiş, üzerinde de hastalık belirtileri ve yüz sarılığı varmış; bu esnada Nusaybin'in güldürü ustalarından biri kolundan tutarak

³¹ İbn Cübeyr Nusaybin'in uygarlık ve gelişmişlik yönünü şöyle dile getirmektedir: Burası anlattığım gibi İslam'ın ilk dönemlerinden beri gelirlerin bolluğu ve fiyatların ucuzluğu ile tanınırdı ki, bu gelir 100.000 dinarla 330. 000 dinar arasındaydı. Ancak Hamdân oğulları çeşitli zulüm, düşmanlık ve işkence ve cefa politikası uygulayarak hiç görmedikleri vergiler uygulamaya başladılar ve onları topraklarını ve akarlarını sattırmaya zorladılar... Böylece el-Hasan b. Abdullah b. Hamdân, Nusaybin'e saldırdı, ağaçlarını koparttı, ürünlerini dağıttı, nehirlerini köreltti ve Bizans topraklarına kaçan Nusaybinlilerin mallarına el koyarak bazılarını satın aldı, diğerlerinin ise mallarını zorla gasbetti, böylece çok azı dışında hepsini kendine mal etti. Sonra da meyve ürünleri yerine hububat, susam, pamuk, pirinç ektirdi, bunun sonucunda ise buranın geliri eskisine nazaran iki katına çıktı, verimi arttı ve buraları kaçmayıp da şehirde kalan insanlara teslim etti...". Bkz. Mehmet Öztekin, s. 244-245. İbn Havkal ise Nusaybin'in ekonomik kapasitesini ve halkının zenginliğini şu satırlarla dile getirmektedir: "... Burası anlattığım gibi İslam'ın ilk dönemlerinden beri gelirlerin bolluğu ve fiyatların ucuzluğu ile tanınırdı ki, bu gelir 100.000 dinarla 330. 000 dinar arasındaydı"³¹. Ancak Hamdân oğulları çeşitli zulüm, düşmanlık ve işkence ve cefa politikası uygulayarak hiç görmedikleri vergiler uygulamaya başladılar ve onları topraklarını ve akarlarını sattırmaya zorladılar... Böylece el-Hasan b. Abdullah b. Hamdân, Nusaybin'e saldırdı, ağaçlarını koparttı, ürünlerini dağıttı, nehirlerini köreltti ve Bizans topraklarına kaçan Nusaybinlilerin mallarına el koyarak bazılarını satın aldı, diğerlerinin ise mallarını zorla gasbetti, böylece çok azı dışında hepsini kendine mal etti. Sonra da meyve ürünleri yerine hububat, susam, pamuk, pirinç ektirdi, bunun sonucunda buranın geliri eskisine nazaran iki katına çıktı, verimi arttı ve buraları kaçmayıp da şehirde kalan insanlara teslim etti...". Bkz. İbn Havkal, s. 210-213.

³² el-Makdisî, s. 140.

³³ Mehmet Öztekin, s. 244.

³⁴ Yakut el-Hamevî, c. V, s. 233.

şöyle demiştir: ‘Nusaybin onu hasta yaptı denilmemesi için kendine iki şâhit tutup, Nusaybin’e bu durumda girdiğini açıklamadan şehre girmene engel olacağım.’³⁵ şeklinde ifadeler kullanmaktadırlar. el-Müstevfi ise, buranın havasının zararlı, hastalık yayıcı, akreplerinin ise eziyet edici, gayet zehirli, öldürücü ve hatta sivrisinekler gibi bol miktarda olduğunu belirtmektedir³⁶.

Çevre ve sağlıkla ilgili yukarıdaki olumsuz özelliklerin Amid için de geçerli olduğunu el-Âlûsî’nin “Garâibu’l-İğtirâb adlı eserden naklettiği şu satırlardan anlamak mümkündür: “Eskiçağdan sonra yapılan ve adı Amid olan bir şehir vardır. Hiçbir vücut onun havasından hoşlanmaz, zira havası, insan sağlığını Şizâz’ın (Dabbe oğullarına mensup bir hırsız) şerrinden daha çalıcı ve sinirlere, manaları lafızlara olan nüfuzundan daha nüfuz edicidir. Bu sebepten dolayı, buranın sıtma hastalığı, şehrin her köşesine yayılmıştır. Hastalıklar ise bütün evlerinde yaygın durumdadır. Emzirme çağındaki bir çocuğun üzerine bir yıl geçmez ki, kucaktaki kundağında ‘Ümmü Mildem (humma) onu yakalamasın. Gençler de dahil şehir halkının büyük bir kısmı, sanki mezarlardan çıkmışlarmış gibi, sarı yüzlüdürler. Bir veya iki kişi dışında onlardan gençliğinin tadına varan birisini göremezsin. Beklide zamanın yanlışlığı sonucunda, kadınlardan ancak birinin üzerinde diğer şehirlerin kadınlarındaki gibi güzellik alameti görülür. Zira buradaki bir kadın, daha gülmeden hastalıklar onu ağlatır ve hasta yatağında acılar onu helak eder...’³⁷.

Bütün bu açıklamalardan Nusaybin ve Amid’den küçük hacimli de olsa, Harran’ın sağlık ve çevre açısından daha yaşanılır bir şehir olduğu ortaya çıkmaktadır. Üstelik coğrafyacılarımızın daha önce de değindiğimiz gibi, Harran’la ilgili bilgilerinden, buranın fizikî yapı itibarıyla çok düzenli ve sağlam bir alt yapıya sahip olduğu görülmektedir. Ama kaderin bir cilvesi olmalı ki, bugün bu anılan şehirlerimizden Amid (Diyarbakır) büyük ölçekli bir şehir, Nusaybin ise bir ilçe pozisyonundadır. Buna karşın, Geç Ortaçağlarda her ikisinden daha modern, daha bayındır ve aynı zamanda Orta Doğu’nun, dünyaya nam salmış bir bilim şehri olan Harran’ın kalıntıları üzerinde rüzgarlar esmekte ve baykuşlar ötmektedir.

³⁵ Bkz. el-Kazvinî, s. 467.

³⁶ Guy Le Strange, s. 124-125.

³⁷ Bkz. el-Âlûsî, *Bülûğu’l-Ereb fi Ma’rifeti Ahvâli’l-Arab*, Beyrut, (Trz.), c. I, s. 218. ayrıca bkz. Abdulhalik Bakır, Klasik İslam Kaynaklarında Amid (Diyarbakır) İle İlgili Bazı Kayıtlar ve Bu Kayıtların Değerlendirilmesi, T. C. Diyarbakır Valiliği 1. Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu 20-22 Mayıs 2004 *Bildiriler*, s. 846.

Sonuç

Çalışmamızın başından beri Geç Ortaçağ coğrafyacılarımızın izlenimleri çerçevesinde el-Cezîre bölgesinin üç önemli yerleşim merkezi olan Nusaybin, Harran ve Amid'in (Diyarbakır) fizikî yapıları ile ilgili bilgi sunmaya çalıştık. Elbette ki, ele aldığımız bilgiler anılan şehirlerin görsel yapılarını bütün detayı ile tanıtmak için yeterli değildir. Zira çalışmamızın dayanağı olan bilgilerin bir kısmı, gezgin (yani anılan şehirleri gezip gören) coğrafyacılarımız tarafından nakledilirken, diğer bir kısmı da başka kaynaklardan nakledilmek veya o şehirleri gören insanlardan duyulan bilgileri aktarmak suretiyle meydana getirilmiştir. Ayrıca seyyah ve coğrafyacılarımız tarafından anılan şehirlerimizin görsel yapıları hakkında sunulan değerli bilgilerin, diğer alanlarla (Ekonomik, sosyal, kültürel ve dinsel) ilgili bilgilerle karışık olması nedeniyle, çalışmada bir nevi bilgi ayıklama yoluna gidilmiştir. Bütün bu metot ve yöntem eksikliklerine rağmen, Geç Ortaçağ coğrafyacıları tarafından çalışmamızla ilgili nakledilenleri çok değerli bilgiler olarak görüyor ve değerlendiriyoruz. Zira bu bilgiler sayesinde bir nebze de olsa, zihnimizde, Geç Ortaçağ Nusybin'inin, Harran'ının ve Amid'inin görsel yapılarını canlandırma şansına sahibiz.

BİBLİYOGRAFYA

el-ÂLÛSÎ, *Bülûğu'l-Ereb fi Ma'rifeti Ahvâli'l-Arab*, Beyrut, (Trz.).

AVCI, Necati, *Harran ve Bilginleri*, Ankara, 2007.

BAKIR, Abdulhalik, *Ortaçağ İslam Dünyasında İtiryat, Gıda, İlaç Üretimi ve Taşışi*, Ankara, 2000.

BAKIR, Abdulhalik, *Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi*, Ankara, 2002.

BAKIR, Abdulhalik, *Klasik İslam Kaynaklarında Amid (Diyarbakır) İle İlgili Bazı Kayıtlar ve Bu Kayıtların Değerlendirilmesi*, T. C. Diyarbakır Valiliği 1. Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu 20-22 Mayıs 2004 *Bildiriler*, Diyarbakır, 2004, s. 837-848.

BAKIR, Abdulhalik, *Hz. Ali ve Dönemi*, Ankara, 2004.

BAKIR, Abulhalik, *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi, Giyim-Kuşam ve Moda*, Ankara, 2005.

BAKIR, Abdulhalik, "Geç Ortaçağlarda el-Cezîre Bölgesinin Dokuma ve Madencilik Endüstrisindeki Kapasitesini Yükselten faktörler", *I. Uluslar arası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri 26-28 Mayıs 2006, İstanbul, 2006*, s. 99-115.

eI-BATÂYİNE, Muhammed Dayfallah, “Arap Kökenli Hıristiyanlar ve İslam Fetihleriyle Olan İlişkileri”, (Çev. Abdulhalik Bakır), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2008, s. 271-340.

eI-BEKİRÎ, *Mu'cem mâ İsta'cem min Esmâi'l-Bilâd ve'l-Mevâzi'*, (Thk. Mustafa es-Sakkâ), Beyrut, 1983.

CAHEN, Claude, “İzzeddin b.Şeddad'a göre XIII. Asır Ortalarında Cezire”, (Çev. Neşet Çağatay), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. IV., TTK Basımevi, Ankara, 1953, s. 95.

ÇEVİK, Adnan, “Ortaçağ İslam Coğrafyacılarına Göre Nusaybin”, *Makalelerle Mardin I Tarih-Coğrafya*, (Haz. İbrahim Özcoşar), İstanbul, 2007, s. 141-155.

ÇEVİK, Adnan, “İlkçağlardan Ortaçağın Sonuna Kadar Midyat ve Yöresi (Tur Abdin)'nin Tarihi Coğrafyası”, *Makalelerle Mardin I Tarih-Coğrafya*, (Haz. İbrahim Özcoşar), İstanbul, 2007, s. 105-130.

ÇÖHÇE, Salim, “İslam Hakimiyeti Dönemine Kadar, Ana Hatlarıyla Nusaybin ve Çevresi”, *Makalelerle Mardin I Tarih-Coğrafya*, (Haz. İbrahim Özcoşar), İstanbul, 2007, s. 81-90.

DEMİRCİ, Mustafa, “Abbasiler Devrinde Mezopotamya'nın (Cezire) Sosyal Tarihi: VIII. Yüzyılda Cezire'de Köylü Hareketleri”, *Makalelerle Mardin I Tarih-Coğrafya*, (Haz. İbrahim Özcoşar), İstanbul, 2007, s. 243-256.

ed-DİVECÎ, Said, *Tarihu'l-Mavsil*, Musul, 1982.

ERKANAL, Hayat, “Mezopotamya'ya Açılan Kapı: Nusaybin”, *Makalelerle Mardin I Tarih-Coğrafya*, (Haz. İbrahim Özcoşar), İstanbul, 2007, s. 1-16.

GÖYÜNÇ, Nejat, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Diyarbakır Maddesi, İstanbul, 1994, c. IX, s. 464-466.

HALİFE B. HAYYÂT, *Tarihu Halife b. Hayât*, (Çev. Abdulhalik Bakır), Ankara, 2004.

HİLL, Donald R., “İlerlemiş Arap Teknolojisi ve Avrupa Mekanik Mühendisliğindeki Etkisi”, (Çev. Abdulhalik Bakır-Pınar Ülgen), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler II*, Ankara, 2008, s. 797-812.

İBN BATTUTA, *Rihletü İbn Batuta el-Müsemmât Tühfetü'n-Nüzâr fi Garâibi'l-Amsâr ve Acâibi'l-Esfâr*, Kahire, 1938.

İBN HAVKAL, *Suretü'l-Arz*, Leiden, 1967.

İBN HURDAZBİH, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Bağdat, (Trz.).

İBN HURDAZBİH, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, (Çev. Murat Ağarı), İstanbul, 2008.

İBNU'L-BELHÎ, "Farsname," (Çev. Abdulhalik Bakır-Ahmet Altıngök), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2008, s. 23-148.

İBNU'L-FAKÎH, *Muhtasar Kitâbu'l-Buldân*, Leiden, 1302.

el-İSFAHANÎ, *el-Eğâni*, Beyrut, 1992.

KAÇAR, Turhan, "Mezopotamya'da Roma-Sâsânî Çatışmaları: Nusaybin'in Düşüşü", *I. Uluslar arası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri 26-28 Mayıs 2006, İstanbul, 2006*, s. 131-137.

el-KAZVİNÎ, *Asâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut, 1998.

KUDAMA B: CA'FER, *el-Harac ve Sinâ'atü'l-Kitâbe*, Bağdat, 1981.

el-MAKDÎSÎ, *Ahsenü't-Takâsîm fi Ma'rifeti'l-Akâlîm*, Leiden, 1904.

MARTIN, Christopher, "The Battle of Dara July AD 530", *I. Uluslar arası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri 26-28 Mayıs 2006, İstanbul, 2006*, s. 142-149.

MERRIAM, G. C., *Webster's new Geographical Dictionary*, "Nusaybin", Merriam Company, Massachusetts, p. 873.

OSTROGORSKY, Ostogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev. Fikret Işıltan), Ankara, 1999.

ÖZTEKİN, Mehmet, *İbn Cübeyr Seyahatnamesi (Tercüme ve Tahlil)*, (Basılmamış Yüksek Lisan Tezi), Elazığ, 2001.

er-REYYÎS; Muhammed Ziyaeddin, *el-Harac fi'd-Devleti'l-İslâmiyye av et-Tarihu'l-Mallî lli'd-Devleti'l-İslamiyye*, Kahire, 1957.

RIDA, Muhammed Said, "el-A'lâku'l-Hatîre (Kısmu'l-Cezîre) Adlı Eserin Yazımında İbn Şeddâd", (Çev. Abdulhalik Bakır), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler II*, Ankara, 2008, s. 357-424.

SARIKAVAK, Kâzım, *Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran*, Ankara, 1997.

STRANGE, Guy Le, *Büldânu'l-Hilâfeti's-Şarkıyye*, (Çev. Beşir Fransis-Gorgis Avvâd), Beyrut, 1985.

ŞEŞEN, Ramazan, *Salahaddin'den Baybars'a Eyyubiler-Memlukler (1193-1260)*, İstanbul, 2007.

ŞEŞEN, Ramazan, *Harran Tarihi*, Ankara, 1993.

ŞEŞEN, Ramazan, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Cezîre Maddesi, İstanbul, 1993, c. VII, s. 509-511.

ŞEŞEN, Ramazan, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Harran Maddesi, İstanbul, 1997, c. XVI, s. 237-239.

ŞEYHU'R-REBVE, *Nuhbetü'd-Dehr fi Acâibi'l-Berr ve'l-Bahr*, Beyrut, 1988.

TAKKÛŞ, Muhammed Süheyl, *Tarihu'z-Zenkiyyîn fi'l-Mavsil ve Bilâdi'ş-Şâm*, Beyrut, 1999.

el-VÂKIDÎ, *Fütûhu'ş-Şâm*, Beyrut, (Trz.).

YAKUT EL-HAMEVÎ, *Mu'cemu'l-Büldân*, (Thk.Ferid Abdulaziz el-Cündî, Beyrut, (Trz.).

ZORLU, Cem, İlk Müslüman Coğrafyacılarına Göre “Diyarbakır”, T. C. Diyarbakır Valiliği 1. Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu 20-22 Mayıs 2004 *Bildiriler*, Diyarbakır, 2004, s. 849-861.